

HOOFSTUK 4

BRITSE FORTIFIKASIESVAN DIE TWEDE ANGLO-BOEREOORLOG **(1900-1902)**

1. Inleiding

Die mislukking van die Jameson-inval het Cecil John Rhodes se imperialistiese planne om die ZAR onder Britse bewind te kry vernietig. Die geskil tussen die Britse regering en die ZAR sou egter nie hiermee beëindig word nie. Die spanning tussen die twee state, oor die politieke regte van Britse onderdane aan die Witwatersrand, was aan die toeneem. Nieteenstaande pogings van politieke leiers in die Kaap en die Oranje-Vrystaat, het oorlog op 11 Oktober 1899 tussen Brittanje en die ZAR uitgebreek.

Die oorlog is eers op 31 Mei 1902 beëindig, met die sluiting van die Vrede van Vereeniging. Hoewel die Boeremagte se vermoëns die wêreld verstom het en verskeie Boeregeneraals, soos generaal C.R. de Wet, beroemd gemaak het, kon die oorweldigende mag van Brittanje nie gestuit word nie.

Die verwoesting van plase en die versameling van Boerevrouens en -kinders in konsentrasiekampe, waar groot hoeveelhede mense gesterf het, was meer as wat die veggende mans kon verduur. Die onafhanklikheid van die Boererepublieke is prysgegee. Die Boere was nou Britse onderdane.

Die Tweede Anglo-Boereoorlog was 'n deurslaggewende gebeurtenis in die geskiedenis van Suid-Afrika. Dit het die politieke eenwording van Suid-Afrika in die hand gewerk en Afrikaner-nasionalisme versterk. Beide hierdie faktore sou bepalend vir die verloop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis na Uniewording wees.¹

2. Pretoria tydens die Tweede Anglo-Boereoorlog

Pretoria is op 5 Junie 1900 deur die Britse mag onder bevel van lord F.S. Roberts ingeneem. Hierna is gefortifiseerde poste op strategiese punte oor groot gedeeltes van Suid-Afrika opgerig, ten einde veral verbindingsroetes soos spoorlyne en paaie te beskerm. Hoewel die blokhuis 'n belangrike deel van die Britse taktiek was om die Boere aan bande te lê, het hulle in die praktyk minder sukses hiermee behaal.

Addisionele fortifikasies is rondom Pretoria opgerig sodat dit in 'n feitlik onin-neembare vestingstad omskep is. Dit beklemtoon die belang van Pretoria wat, as hoofstad, deeglik beskerm moes word. Die fortifikasies van Pretoria het nie 'n belangrike rol tydens die Tweede Anglo-Boereoorlog vervul nie, behalwe dat dit as afskrikmiddel gedien het. Die oorlog is dus bloot die breë agtergrond waarbinne die fortifikasie van Pretoria plaasgevind het. Die meeste tradisionele historiese bronne maak feitlik geen melding van die fortifikasies nie. In hierdie studie val die klem juis daarop. In teenstelling met die tradisionele historici wat die klem op gebeurtenisse laat val, het hierdie studie dus ten doel om strukture (i.e. die fortifikasies van Pretoria) te bestudeer.

3. Die blokhuisstelsel

Nadat Pretoria deur die Britse mag ingeneem is, was dit duidelik dat die spoorwegverbindings grootliks onbeskerm agtergelaat is. Ten einde die spoorwegverbinding en sodoende kommunikasie te beveilig, word daar besluit om gefortifiseerde poste langs die roetes op te rig. Van Julie 1900 is daar begin met die oprigting van blokhuisse. Veral die belangrikste stasies, brûens en ander strategiese plekke langs die spoorlyne is op hierdie wyse versterk.² Dit was meestal groot dubbelverdiepingblokhuisse met 'n masjiengeweer op die dak gemonteer. So 'n blokhuis kon 'n garnisoen van dertig man huisves en het ongeveer drie maande geneem om op te rig.³

Teen Januarie 1901 is daar met grootskaalse oprigting van blokhuisse al langs die spoorlyne begin. Hierdie blokhuisse was heelwat kleiner, sodat dit vinniger opgerig kon word. Dit is deur 'n onderoffisier en vyf tot ses manskappe beman. Teen Maart 1901 is hierdie tipe blokhuisse ook op ander strategiese punte, soos paaie, opgerig om sodoende die bewegings van die Boerekommando's aan bande te lê. Hierdie strategie van lord H.H. Kitchener het veral ten doel gehad om die Boere deur middel van dryfjagte in die blokhuislinies vas te keer. Teen Januarie 1902 was die blokhuislinies voltooi en kon hierdie taktiek uitgevoer word. Die blokhuisse is op 'n afstand van 'n driekwart tot een en 'n half myl (1,2-2,4 km) uitmekaar opgerig.⁴

Hoewel lords Roberts en Kitchener as die uitvindings van die blokhuisstelsel beskou word, is daar ook aansprake van 'n sekere Edward H. Fry gewees dat die eer hom toekom.⁵ Nietemin het dit 'n waardevolle historiese erfenis agtergelaat. Teen die einde van die oorlog was daar nie minder nie as 8 000 blokhuisse oor 'n afstand van 6 000 kilometer versprei. Dit is deur sowat 50 000 troepe beman met 16 000 nie-blanke verkenner en wagt.⁶

3.1 Tipe blokhuisse

Die eerste tipe blokhuisse wat in Januarie 1901 opgerig is, was agtkantig met sinkplaatmure, byvoorbeeld die Vesting blokhuis (punt 4.5). Skietgate is in die mure uitgesny. Dit het ook 'n sinkdak gehad en was tien tot vyftien voet (3,05-4,57m) in deursnee.

In Februarie 1901 word die tweede tipe opgerig. Dit is deur majoor S.R. Rice ontwerp en was 'n verbetering op die eerste tipe. Dit was goedkoper omdat minder hout in die konstruksie daarvan gebruik is.

Die derde tipe blokhuis is ook deur majoor Rice ontwerp. Dit was 'n ronde sinkblokhuis, wat van Maart 1901 opgerig is. Dit was goedkoper, groter en makliker om op te rig as die ander tipes⁷ (Ill. 4.3).

Vier- en seskantige sinkblokhuse is ook opgerig (Ill. 4.1 - 4.2 en 4.5 - 4.6).

Klipblokhuse is ook opgerig, byvoorbeeld die Johnston Redoubt (punt 4.2). Dit was die duurste blokhuse en het ook die langste geneem om op te rig. Kleiner verskille het voorgekom in die dakke en skietgate van dié blokhuse⁸ (Ill. 4.7-4.10).

Dit is verder beveilig deur die span van draadversperrings tussen die blokhuse. Hierdie drade is op verskeie maniere geanker. Dik draad is ook vertikaal tussen die gespanne draad opgewen en gevleg. Verskillende tipes alarms is hieraan geheg om die soldate te waarsku as die vyand daar probeer deurbreek. Gelaaide gewere is ook as strikke opgestel (Ill. 4.11-4.16).

Rondom elke blokhuis is 'n loopgraaf van vyf voet (1,52m) wyd en vier voet (1,22m) diep gegrawe. Rondom die loopgrawe is weer draadversperrings opgerig om die blokhuis nog verder te beveilig.⁹

Blokhuse is telefonies met mekaar verbind en elkeen het sy eie watervoor-siening, voedsel en ammunisie gehad¹⁰ (Ill. 4.4).

3.2 Omvang van die blokhuisstelsel

Nege-en-dertig verskillende blokhuislinies is opgerig. Die eerste hiervan was dié tussen die Groot Olifantsrivierstasie, op die Komatipoortspoorlyn, en die Valstasie, op die Natalspoorlyn. Die tweede blokhuislinie is van die aansluiting van die Mooirivier met die Vaalrivier tot by die Koppiesstasie, op die Oranjerivierkolonie-spoorlyn, opgerig.

'n Derde blokhuislinie is van die samevloeiing tussen die Rhenoster- en Vaalrivier, al met die Rhenosterrivier langs, tot by die Lace diamantmyne opgerig. Met verloop van tyd is hierdie linie vervang deur een tussen die diamantmyne, al met die Valsrivier langs tot by Bothaville. 'n Linie is ook tussen Heilbron, Frankfort en Tafelkop opgerig.

Ander blokhuislinies was:

tussen Kroonstad en Lindley;
van Lindley na Betlehem;
tussen Harrismith en Betlehem;
langs die Elandsrivier tot by die Elandsrivierbrug;
van Van Reenen, via De Beer tot by Platberg;
tussen Harrismith en Oliviershoek;
van Betlehem na Brindisi;
tussen Volksrust en Wakkerstroom;
van Wakkerstroom tot by Derby;
tussen Standerton en Ermelo;
van Ermelo na Carolina;
tussen Wonderfontein en Carolina;
van Eerstefabrieken na Groot Olifantsrivierstasie;
tussen Frederikstad en Naauwpoort;
van Ermelo, oor Bankkop tot by Amsterdam;
tussen Wonderfontein en Komatipoort;
van Roidraai (Moorivier) tot by Ventersdorp;
tussen die Vaalrivier en Ventersdorp;
van Ventersdorp na Tafelkop;
tussen Tafelkop en Naauwpoort;
van Buffelsvlei na Lichtenburg;
tussen Polfontein en Moretsani;
van Mafeking, via Polfontein na Lichtenburg;
tussen Machadodorp en Lydenburg;

van Koedoesdraai al met die Vaalrivier langs tot by Bothaville;
tussen Dundee en Vryheid;
van Victoria Road na Carnarvon;
tussen Carnarvon en Williston;
van Williston na Calvinia;
tussen Calvinia en Clanwilliam;
van Clanwilliam na Lambertsbaai;
tussen Bethulie en Herschel, via Aliwal-Noord;
van Bloemfontein, oor Sannaspos en Thaba Nchu, na Maseru;
blokhuislinies tussen Dundee en ander strategiese posisies.¹¹

Alhoewel Pretoria nie spesifiek deur die aangehaalde bronne genoem word nie, was die oorspronklike plan om by wyse van blokhuisse 'n gefortifiseerde gebied rondom Pretoria en Johannesburg daar te stel.¹² Dit is duidelik dat hier blokhuisse opgerig is.

Daar is ook van mobiele blokhuisse gebruik gemaak. Dit was ossewaens wat gepantser is en na gelang van die omstandighede van punt tot punt verskuif kon word. Gepantserde treine is ook gebruik (Ill. 4.17 - 4.18).

Die meeste sinkblokhuisse is in Suid-Afrika vervaardig. Dit is veral in Kaapstad, Pretoria en Middelburg, Transvaal, vervaardig.¹³

4. Blokhuisse in en om Pretoria

Dit was vir die Britte belangrik om Pretoria te behou nadat hulle die dorp op 5 Junie 1900 ingeneem het. Dit het gou geblyk dat hulle aanname dat die oorlog nou verby sou wees, ongegrond was. Die stryd het voortgeduur. 'n Aantal fortifikasies is nou om Pretoria opgerig ten einde die stad beter te beskerm teen 'n moontlike aanval van Boerekant af.

Ses-en-dertig klipblokhuisse, waarvan vier dubbelverdiepings was, en vyf-en-twintig sinkblokhuisse is in en om Pretoria self opgerig - 'n totaal van een-en-sestig. Dit is

deur die 26e Kompanie van die Royal Engineers opgerig.

Daar moet in gedagte gehou word dat die vier Boereforte nou deur Britse soldate beman is en dat dit 'n deel van die verdediging van die hoofstad uitgemaak het.¹⁴

Inligting oor hierdie Britse fortifikasies is uiters beperk en die meeste hiervan is sedert die oorlog vernietig. Die enigste aanduidings kom dikwels op ou kaarte voor. Sommige van die plekke is wel tydens die navorsing vir hierdie studie opgespoor, maar dan is daar gewoonlik slegs 'n hoop klippe oor as getuienis van 'n vroeëre vesting.

Vir die doel van hierdie studie is slegs die fortifikasies wat tydens die Tweede Anglo-Boereoorlog 'n direkte deel van die verdediging van Pretoria uitgemaak het, in ag geneem.

4.1 Cable Hill redoubt

Die eerste fortifikasie is die seinpos wat op Cable Hill opgerig is. Dit is die Cable Hill redoubt genoem. Cable Hill is die tweede koppie wes van Wonderboompoort, met ander woorde reg bokant Mountain View. Dit is die hoogste punt op daardie gedeelte van die Magaliesberg en was dus uiters geskik as seinpos (Ill. 4.19-4.21).

Dit wil voorkom asof die redoubt net uit ruwe klippe gebou is. Dit is moeilik om te bepaal wat die voorkoms daarvan was as daar net so na die oorblyfsels op die grond gekyk word.¹⁵ Die oorblyfsels kan deur middel van opgrawings blootgelê en 'n plan daarvan geteken word ten einde meer daarvoor vas te stel.

4.2 Johnston redoubt

Die tweede Britse fortifikasie kom op die Meintjieskopbergreeks voor. Dit is geleë op die grond van die huidige staatspresidentswoning, Libertas. Op

kaarte word dit as Johnston redoubt aangedui. Dit verkeer tans nog in 'n redelik goeie toestand. Die doel van die Johnston redoubt was waarskynlik om te help om die oostelike toegang tot Pretoria te bewaak¹⁶ (Ill. 4.22-4.23).

Omdat die struktuur in 'n goeie toestand verkeer, is argeologiese opgrawings hier onnodig. Die omgewing kan wel bestudeer word om toegangsroetes tot die redoubt en sy verband met ander fortifikasies te bepaal.

4.3 Eastern redoubt

Op Strubenkop is 'n redelik groot fortifikasie opgerig, naamlik die Eastern redoubt, ook genoem East Fort. Dit het minstens twee skiettorings gehad en moes die oostelike toegang tot Pretoria bewaak.¹⁷

Dit is interessant om daarop te let dat Strubenkop een van die posisies was wat die Boere uitgesonder het om te fortifiseer. Vanweë 'n gebrek aan geld het dit nooit plaasgevind nie. Meer inligting hieroor kom in die vorige hoofstuk (3) ter sprake. Strubenkop is ook reeds tydens die Eerste Anglo-Boereoorlog deur die Britte as seinpos en uitkykpunt gebruik.

Die Eastern redoubt is die grootste fortifikasie wat deur die Britte in Pretoria gebou is. Dit is van klip gebou en het 'n sinkdak gehad. Gedeeltes van die mure was ook van sink, met skietgate daarin.¹⁸

Hoewel die fort kort na die oorlog ontruim is, was dit teen 1963 nog in 'n betreklik goeie toestand.¹⁹ In die vroeë sewentigerjare het die struktuur reeds baie agteruitgegaan.²⁰ Vandag is die agteruitgang veel groter en is dit onmoontlik om op die oog af 'n idee te kry van hoe dit gelyk het²¹ (Ill. 4.24-4.25). Trouens, slegs 'n enkele lae klipmuurtjie steek bokant die grond uit.

Mervyn Emms het in 1979 op die terrein opmetings gedoen ten einde vas te stel hoe die struktuur daar uitgesien het²² (Ill. 4.26). Slegs argeologiese navorsing sou 'n aanduiding kan gee van hoe die fort gelyk het. Opgrawings kan gedoen en planne geteken word. Dit kan 'n interessante studie in historiese argeologie wees. Behalwe vir 'n aantal, betreklik moderne, foto's van die Eastern redoubt, bestaan daar bitter min dokumentêre inligting daarvoor.

Trouens, die skrywer kon slegs een dokument in die Transvaalse Argief-bewaarplek vind wat oor dié fort handel. Die inligting werp egter geen lig op die struktuur daarvan nie.²³

4.4 Howitzer redoubt

Op 'n koppie agter Boys High School is daar ook 'n blokhuis opgerig. Dit is die Howitzer redoubt genoem. Dit word op 'n kaart van Pretoria en omliggende gebied, wat in 1908 geteken is, aangedui. Vandag is daar niks hiervan oor nie.²⁴ Dit het waarskynlik as beskermingspunt vir die spoorlyn daar gedien.

4.5 Vesting blokhuis

Die tweede blokhuis wat goed bewaar gebly het, staan in Voortrekkerhoogte op die erf van die Vesting, in Johannes Kochstraat. Die blokhuis het die Johannesburgpad bewaak en is van hout en sink gemaak. Die blokhuis is op die hoogste punt oos van die soldatekwartiere opgerig en was die mees oostelike punt van die militêre gebied. Die blokhuis is 'n agtkantige struktuur met 'n houtraamwerk. Sink is vir die mure en dak gebruik.²⁵ Die blokhuis het 'n dubbele sinkmuur wat met klip opgevol is om dit te versterk.

Die Vesting en die blokhuis is in 1983 tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar (Ill. 4.27). Argeologiese navorsing hier is onnodig omdat die struktuur goed bewaar is, en die terrein rondom die blokhuis sodanig verander is dat dit onwaarskynlik is dat iets gevind sal word.

4.6 Magazine redoubt

Op Magasynheuvel, in die omgewing van Fort Commeline (1880-81), is ook 'n blokhuis opgerig. Dit is beskadig met die bou van 'n wateropgaardam daar. Twee ewewydige mure wat die blokhuis met die magasyn aan die noordelike voet van die heuwel verbind het, bestaan nog deels, en is in 'n goeie toestand. Dit staan as die Magazine redoubt bekend²⁶ (Ill. 4.28-4.30). Hier kan opgrawings gedoen word en planne geteken word ten einde die twee moontlike strukture van mekaar te onderskei.

4.7 Quagga redoubt

Kwaggasrand is ook een van die strategiese punte waar die Boere beoog het om 'n fort te bou. Hier het die Britte wel 'n fortifikasie van groot omvang gebou. Dit staan as die Quagga redoubt bekend en kom op die rand wes van Kwaggapoort voor. 'n Waterreservoir wat later daar opgerig is, het groot dele daarvan vernietig.

Daar is tekens van 'n blokhuis sowel as van kraalvormige mure te sien. Perde of ander vee is waarskynlik hier aangehou. Opgrawings kan gedoen word ten einde hierdie moontlikheid te ondersoek en planne kan geteken word om die voorkoms daarvan vas te stel. Die grootte dui daarop dat 'n taamlike groot troepemag hier gehuisves is. Die Kwaggapoort redoubt moes die suidwestekant van die stad bewaak (Ill. 4.31-4.32).

4.8 Kwaggapoort blokhuis

'n Blokhuis is ook wes van Kwaggapoort gebou.²⁷ Dit moes waarskynlik die spoorlyn bewaak en is later vernietig met die verbreding van die pad daar; gevolglik is geen opgrawings hier moontlik nie.

4.9 Wesfort blokhuis

Oos van Fort Daspoortrand (Wesfort) is 'n blokhuis opgerig. Dit is 'n ronde struktuur, gebou van klip. Dit het waarskynlik 'n sinkdak gehad en die ingang, aan die westekant daarvan, blyk versteek te wees (Ill. 4.33-4.34).

Die blokhuis is deur middel van 'n netjiese klippaadjie met Fort Daspoortrand (Wesfort) verbind. Hierdie paadjie en die blokhuis word op 'n geologiese kaart van Pretoria wat in November/Desember 1904 en Januarie 1905 opgestel is, aangedui. Die afstand tussen die twee strukture is ongeveer een kilometer. Dit bewys dat Fort Daspoortrand (Wesfort) deeglik vir die verdediging van Pretoria ingespan is.

Die twee strukture is beide maklik bereikbaar van die melaatse hospitaal, omdat die pad teen die berg uit gedurende 1990 aansienlik verbeter is vir die bou van nuwe waterreservoirs.²⁸ Opgrawings en die teken van planne is hier moontlik. Dit kan ook help om die verband tussen die blokhuis en die fort vas te stel.

4.10 Klapperkop blokhuis

'n Blokhuis kom ook op Klapperkop aan die oostekant van die heuwel voor. Waarskynlik moes dit oor die pad na die fort toe waak. Die blokhuis word met die letters B.H. deur Mervyn Emms op 'n diagram van fortifikasies aangedui (Ill. 4.37). Dit is 'n reghoekige klipstruktuur van 6,2 by 3,4 meter²⁹

(Ill. 4.35-4.36). Net soos in die geval met bogenoemde blokhuis, kan hier opgrawings gedoen word en planne geteken word, wat ook kan help om die blokhuis se verband met Fort Klapperkop vas te stel.

Indien ons op grond hiervan aanvaar dat B.H. vir blokhuis staan (die blokhuis oos van Fort Daspoortrand word ook so aangedui), beteken dit dat ons ook die volgende blokhuisse (aangedui deur B.H.) kry.

4.11 Blokhuis nommer 27

Noord van Wonderboompoort is daar 'n aanduiding B.H.27. Volgens die diagram is dit selfs nog verder noord as Onderstepoort. Dit val dus buite die bestek van hierdie studie.

4.12 Wonderboompoort blokhuis

'n Blokhuis word aangedui tussen Wonderboompoort en die Cable Hill Redoubt. Die blokhuis moes redelik laag teen die hang af gewees het ten einde die poort deeglik te beskerm. Met die verbreding van die pad en die aanlê van die spoorlyn deur die poort, is die blokhuis waarskynlik vernietig. Om hierdie rede is dit nie moontlik om argeologiese navorsing oor dié blokhuis te doen nie.

4.13 Blokhuisse tussen Pretoria en Bronkhorstspuit

Ander fortifikasies wat Emms aandui, moes deel van die blokhuislinie tussen Eerstefabrieken en Groot Olifantsrivierstasie gevorm het. Tussen Pretoria en Bronkhorstspuit kom hier die volgende blokhuisse voor:

Drift blokhuis.

Blokhuis te W stasie.

Reservoir blokhuis.

Sandfort (oos van Pienaarspoort).

Bridge blokhuis

Bridge blokhuis by Gun Hill.³⁰

Dit is te betwyfel of hierdie blokhuisse die enigste fortifikasies tussen Pretoria en Bronkhorstspuit was. F.J. du Toit Spies maak melding van 'n fortifikasie te Eerstefabrieken self.³¹

D.C. Panagos en L. Faber het ook 'n deeglike studie te Pienaarspoort gedoen en het een-en-twintig fortifikasies gevind. Hulle het gebruik gemaak van 'n mikroligte vliegtuig.³² Dit is na die skrywer se mening die enigste wyse om vas te stel waar blokhuisse oral opgerig was. Nadat dit gevind is, kan dit van nader ondersoek word.

Op die kaart van Pretoria en omliggende gebied, wat in 1908 geteken is, word daar ook 'n blokhuis naby Hatherely stasie aangedui. Dit is reg langs 'n watertenk gebou en moes waarskynlik die water beskerm. Dit kom op die Eerstefabrieken-Groot Olifantsrivierstasie blokhuislinie voor.³³ Al die bogenoemde blokhuisse tussen Pretoria en Bronkhorstspuit val buite die bestek van hierdie studie.

4.14 Johannesburg Road redoubt

Die volgende forte is ook bekend volgens 'n geologiese kaart van Pretoria wat in November/Desember 1904 tot Januarie 1905 opgestel is. Daar is eerstens die Johannesburg Road redoubt. Dit was geleë op die koppie waar Yskor se hoofkantoorgebou vandag staan en moes, soos die naam aandui, oor die Johannesburgpad waak. Daar is vandag geen oorblyfsels hiervan nie. Argeologiese navorsing ten opsigte van hierdie redoubt is dus nie moontlik nie.

4.15 River Redoubt

Die River redoubt het voorgekom waar die Daspoort deurgraving vandag is; dit is naby die huidige PPC Sementfabriek, en moes waarskynlik Daspoort bewaak (Ill. 4.39). Dit is vernietig met die aanlê van 'n spoorlyn aldaar, daarom is argeologiese navorsing oor hierdie fortifikasie onmoontlik. Heelwat van die ander fortifikasies wat reeds bespreek is, kom ook op die genoemde geologiese kaart voor.³⁴

4.16 Hillcrest blokhuis

'n Blokhuis is ook in Hillcrest gebou, in die omgewing van die huidige Heroldstraat (vroeër bekend as Old Fort Road). Heroldstraat is tussen Lynnwood- en Duxburyweg, oos van die Universiteit van Pretoria, geleë. Geen oorblyfsels kon hiervan gevind word nie; gevolglik is opgrawings hier nie moontlik nie. Dit is te betwyfel of daar enige oorblyfsels sal wees, as gevolg van die moderne residensiële ontwikkeling in die gebied³⁵ (Ill. 4.40).

4.17 Muckleneuk blokhuis

Die blokhuis is op Muckleneukheuvel gebou.³⁶ Dit was geleë waar Unisa vandag is. Die blokhuis was van klip uit die omgewing gebou. Volgens J.N. Kirkness het hy as jong seun leesstof vir die garnisoen geneem en dit was voor 1910. Die blokhuis is kort hierna vernietig³⁷ (Ill. 4.38). Hieroor kan daar gevolglik nie argeologiese navorsing gedoen word nie.

4.18 Ander blokhuisse

Uit argivale dokumente blyk dit dat daar 'n dubbelverdieping klipblokhuis by Kommandonek opgerig is. Ook Derdepoort en Hornsnek is deur die Britte

beman, maar of daar fortifikasies opgerig is, is nie seker nie.³⁸ Dit val ook buite die grense van hierdie studie.

Dat daar meer blokhuse in en om Pretoria was, is duidelik. Foto's van nog vier is in die argief opgespoor. Geen ander inligting is hieroor bekend nie. Die foto's word wel in hierdie verhandeling opgeneem (Ill. 4.42-4.45).

5. Samevatting

Die Britse militêre owerheid het die belangrikheid van blokhuse om die Boeremagte aan bande te lê, besef. Dit is om hierdie rede dat daar so baie blokhuse dwarsdeur Suid-Afrika opgerig is. Die belang van Pretoria as hoofstad word ook beklemtoon deur die groot hoeveelheid blokhuse wat hier opgerig is.

Daar is 61 fortifikasies in en om Pretoria opgerig. Dit dui op die feit dat Pretoria ten alle koste behou moes word. Die fortifikasies is daarom nie slegs oorblyfsels van 'n trotse militêre verlede of 'n bittere stryd nie, maar dui ook op die belang van Pretoria.

Van die 61 fortifikasies waarvan hier sprake is, word 51 in die teks genoem. Sommige hiervan is slegs op 'n kaart aangedui en van ander is slegs die naam of 'n foto bekend. Argivale navorsing in Brittanje kan moontlik dié onvolledige prentjie invul.

Sestien van hierdie fortifikasies het direk met die verdediging van Pretoria te doen gehad. Hulle is die volgende:

Meintjieskop blokhuis.

Hillcrest blokhuis.

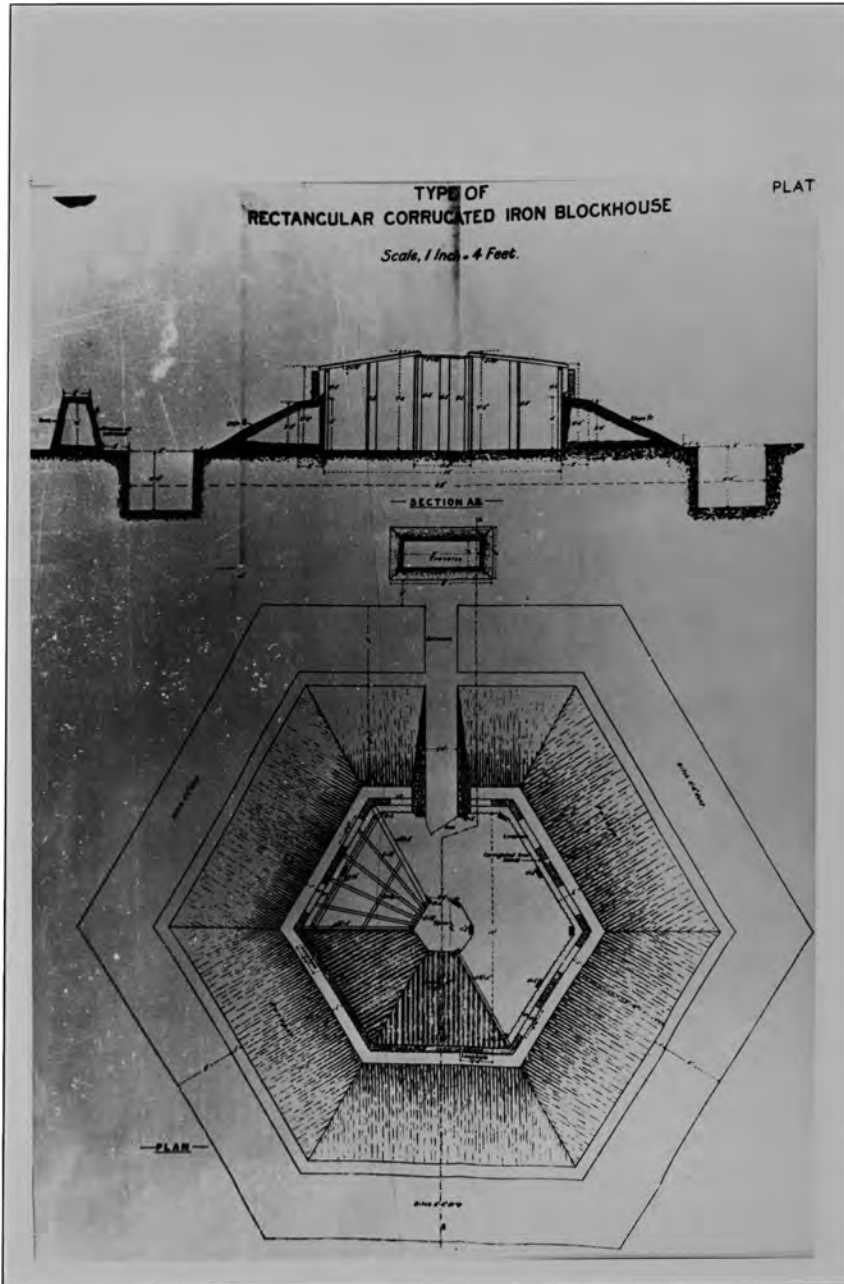
River redoubt.

Johannesburg Road redoubt.

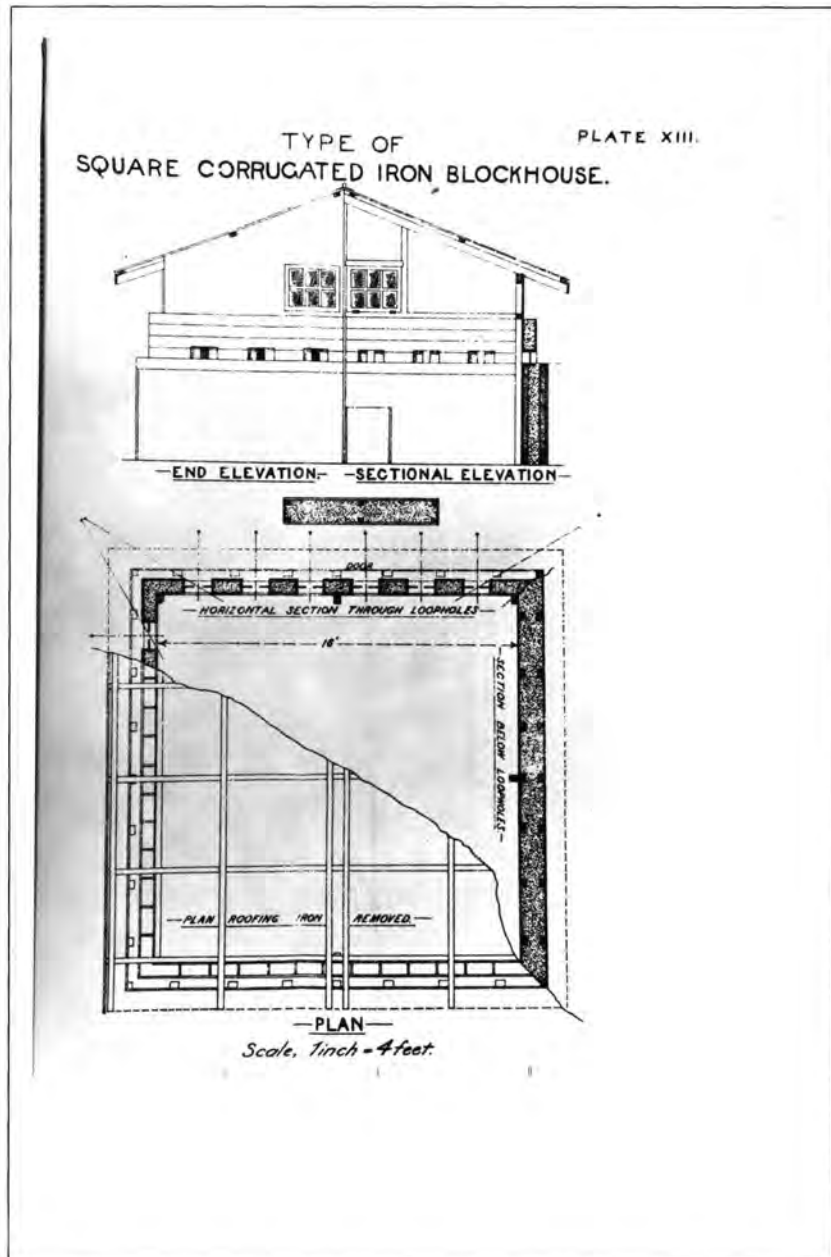
Muckleneuk blokhuis.
Blokhuys by Wonderboompoort.
Kwaggapoort blokhuis.
Howitzer redoubt.
Magazine redoubt.
Klapperkop blokhuis.
Wesfort blokhuis.
Quagga redoubt.
Vesting blokhuis.
Eastern redoubt.
Johnston redoubt.
Cable Hill redoubt.

Die eerste agt hiervan bestaan nie meer nie. Die laasgenoemde agt kan nog opgespoor word. Argeologiese navorsing kan verdere lig daarop werp. Slegs die Eastern redoubt is so ernstig beskadig dat die struktuur op geen ander wyse as deur middel van opgrawings ondersoek kan word nie. Die Johnston redoubt en Vesting blokhuis is feitlik volledig bewaar. Slegs die Vesting blokhuis is tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar. Nie een van die strukture is gerestoureer nie. Van die oorblywende vyf strukture het die fundamente behoue gebly (vergelyk hoofstuk 6).

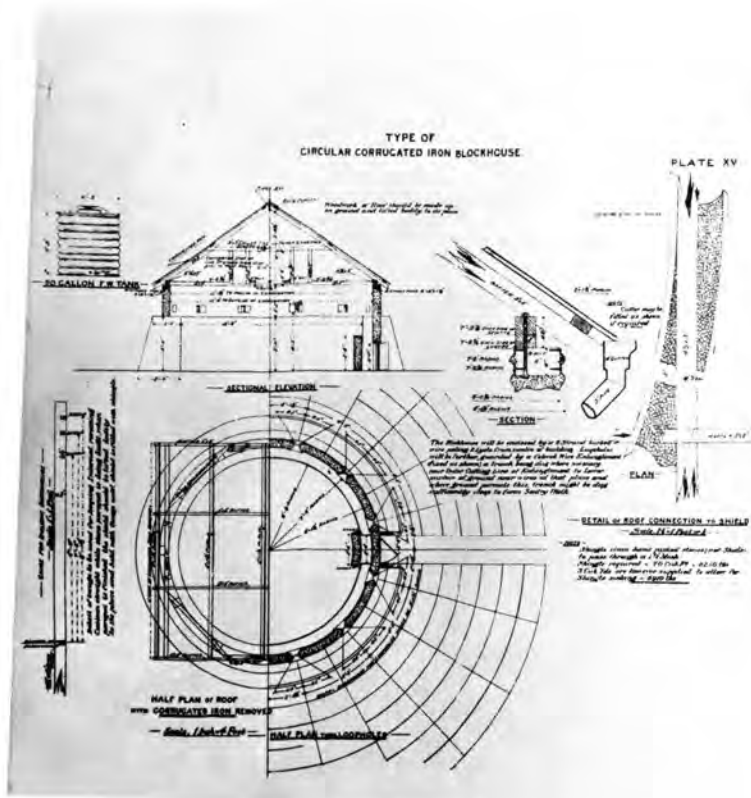
Vanweë die min beskikbare inligting oor die fortifikasies, is dit nie moontlik om meer daaroor weer te gee as dit wat in hierdie hoofstuk vermeld is nie. Dit is daarom noodsaaklik dat verdere navorsing oor elkeen van hierdie fortifikasies onderneem sal word. Alleenlik dan sal meer oor die strukture en die funksies daarvan bekend word. Opgrawings op die terreine is 'n noodsaaklikheid ten einde die legkaart te voltooi (Ill. 4.41).

4.1 Die plan van 'n seskantige sinkblokhuis. (T.A.B. Foto 32547).

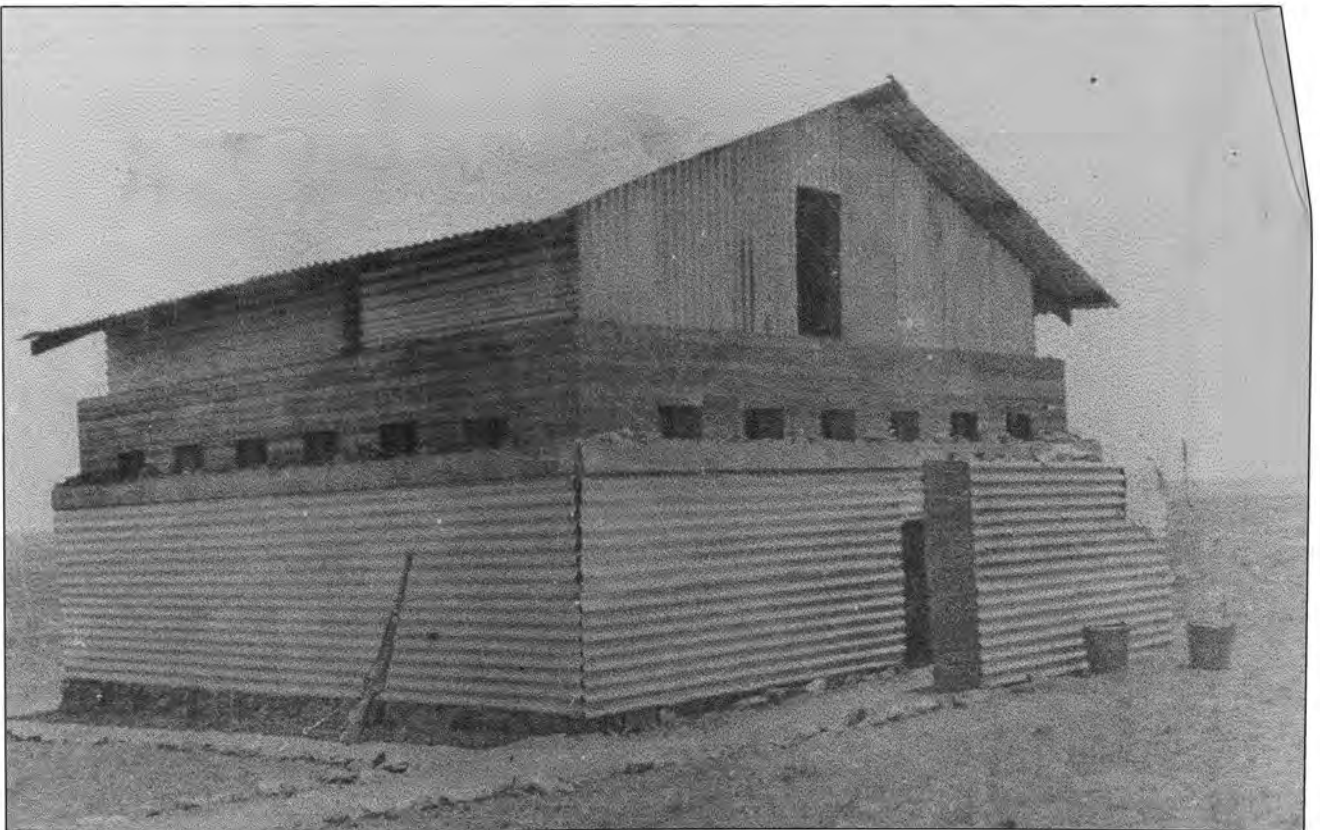
4.2 Die plan van 'n vierkantige sinkblokhuis. (T.A.B. Foto 32550).

4.3 Die plan van 'n ronde sinkblokhuis. (T.A.B. Foto 32548).

4.4 'n Maxim-masjiengeweer, gemonteer in 'n blokhuis. (T.A.B. Foto 18294).

4.5 'n Voorbeeld van 'n vierkantige sinkblokhuis. (T.A.B. Foto 19964).

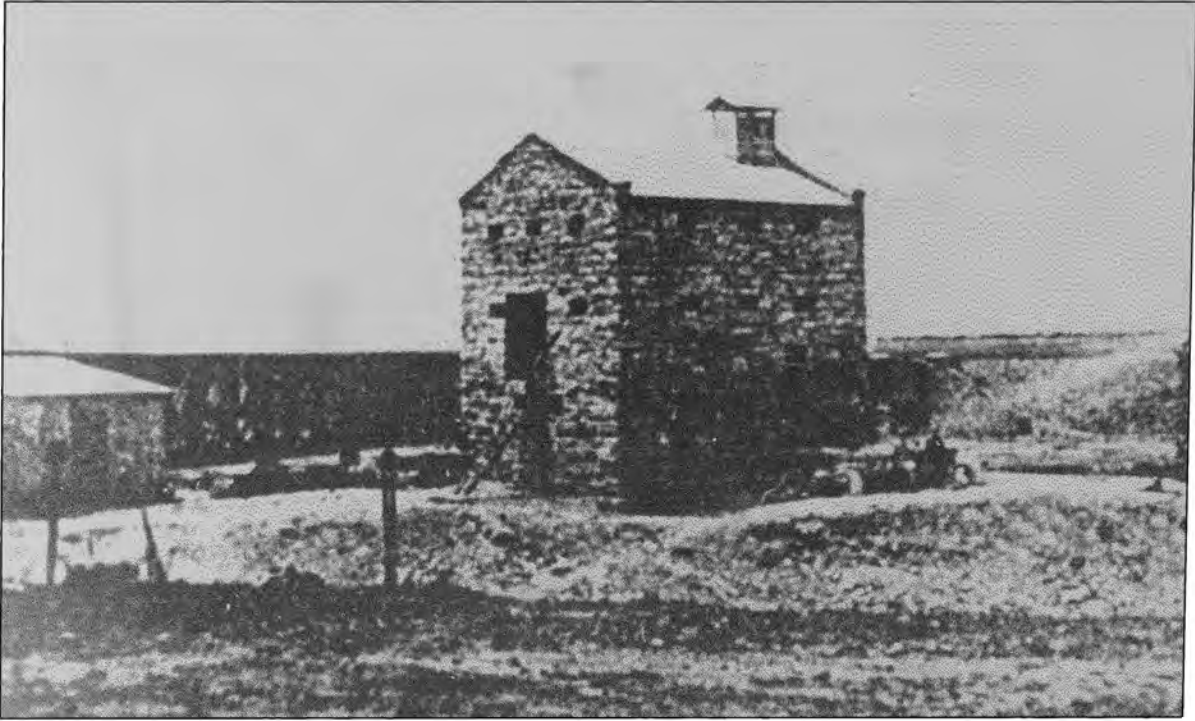
4.6 'n Sinkblokhuis iewers in die OVS (T.A.B. Foto 18307).

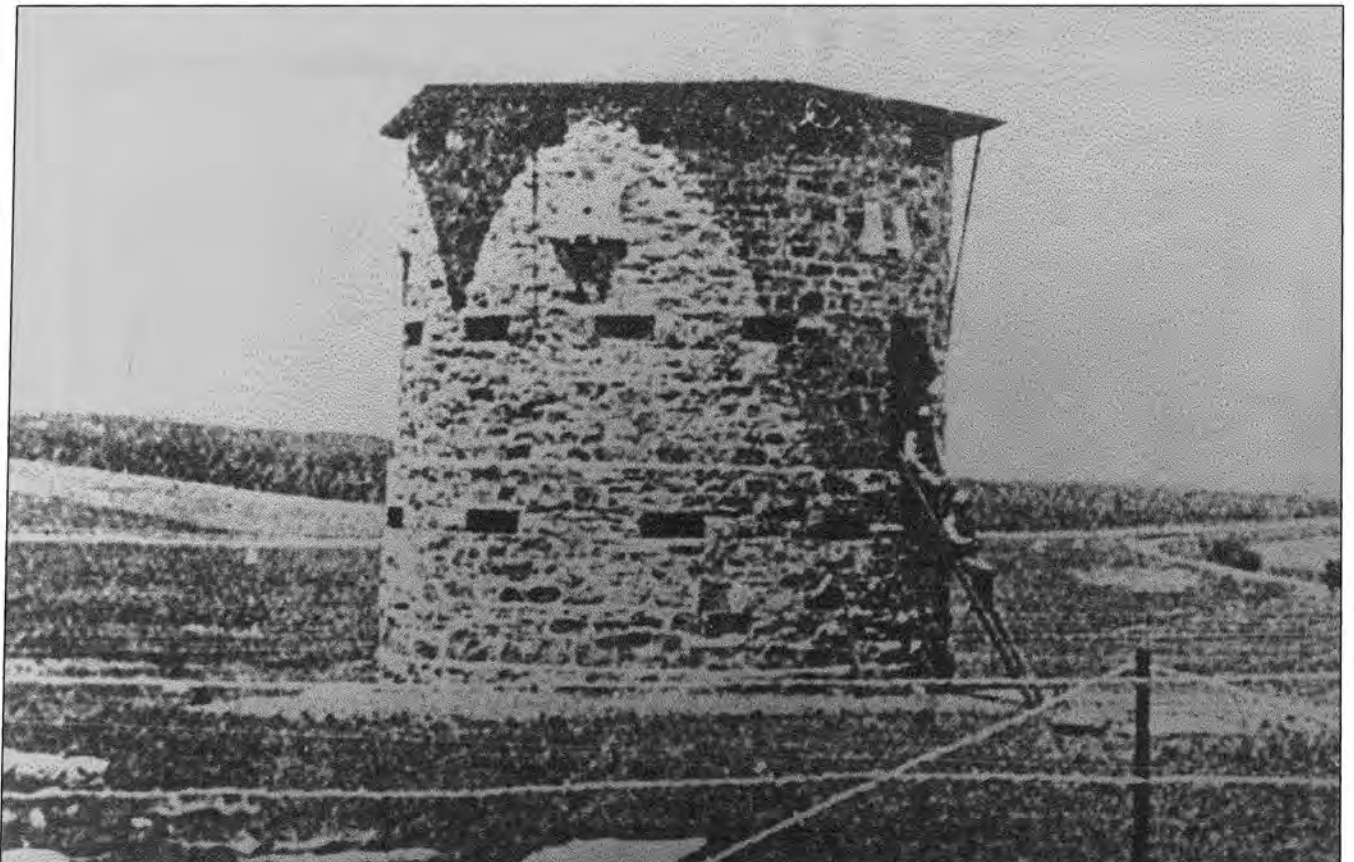
4.7 'n Sink- en klipblokhuis iewers in die OVS (T.A.B. Foto 18305).

4.8 'n Vierkantige dubbelverdieping klipblokhuis. (T.A.B. Foto 19963).

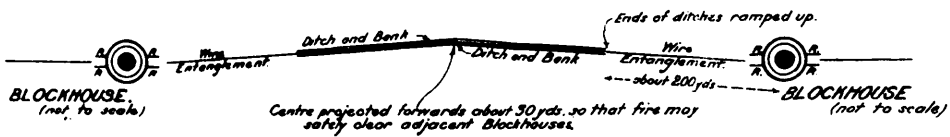

4.9 'n Klipblokhuis naby Aliwal-Noord. (T.A.B. Foto 32541).

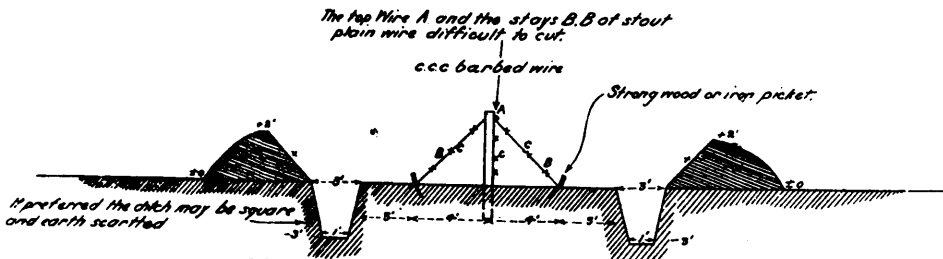
4.10 'n Ronde klipblokhuis tussen Kalk- en Suurfontein. (T.A.B. Foto 32542).

—TYPE OF FENCING BETWEEN BLOCKHOUSES.—

Each blockhouse surrounded by wire entanglements and by sentry trench cut about 10 feet from edge of blockhouse
 RR rests for Rifles on edge of sentry trench in which rifles could be laid when Boers attempted to cross at night
 The rails carefully made so that the fire could sweep the sides of the Wire Fence with as nearly correct elevation as possible.

—PLAN—

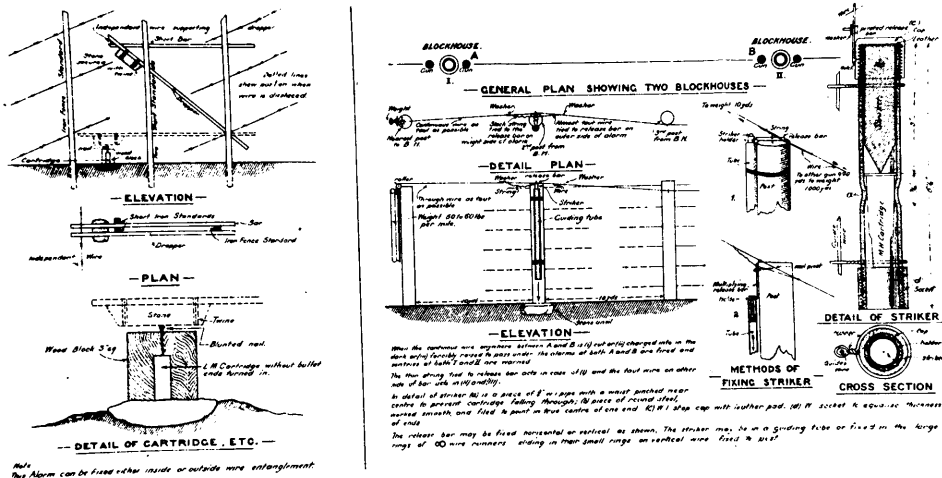
—CROSS SECTION OF CENTRAL OBSTRUCTION.—

A single deep wide ditch used latterly instead of two small ones. One ditch generally finished before the other
 Garrisons of blockhouses are to be employed for 3 hours daily on this work.
 Flare Lights or Spring Guns fired as required. Walls built where digging impossible on account of rocks

4.11 Die plan van 'n tipe heining wat tussen blokhuisse gespan is. (T.A.B. Foto 32549).

—TYPES OF ALARM SIGNALS.—

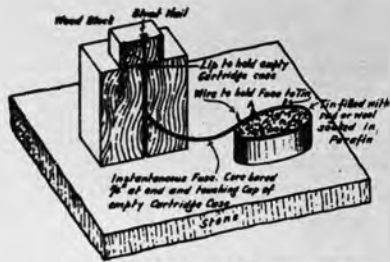
PLATE XI.

4.12 Die plan van 'n tipe alarm wat by blokhuisse gebruik is. (T.A.B. Foto 32552).

TYPES OF ALARM FLARES

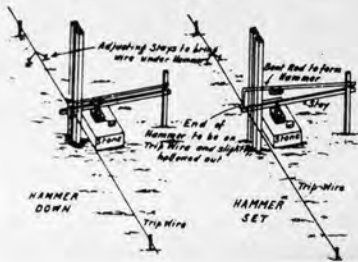
PLATE XII.

DETAIL AT X

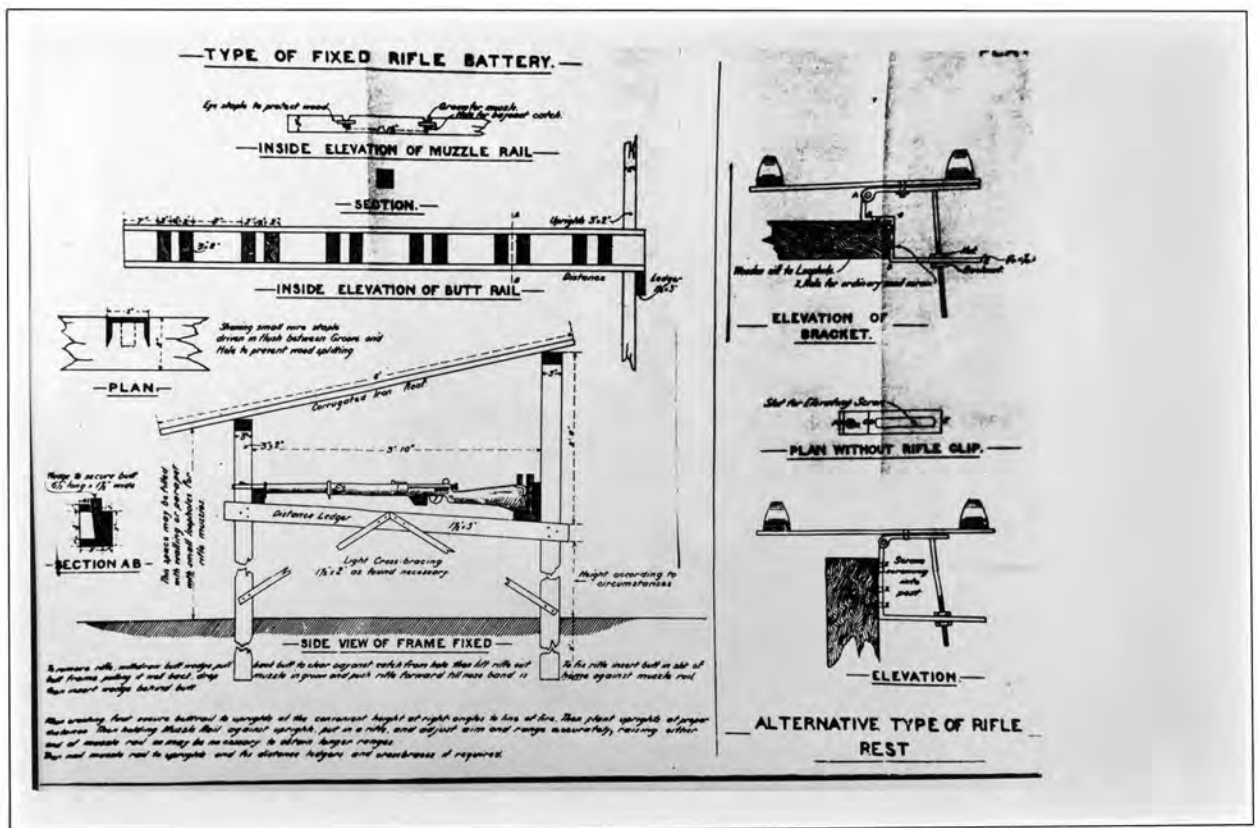
Cross Cut in Fuse Exposing Quickmatch
In Wet Weather Flare can be covered by a Jarred Heats Bag or other inflammable Material

2 small bundles, 15 strands of Cordite each
Blow Nail to form Hammer

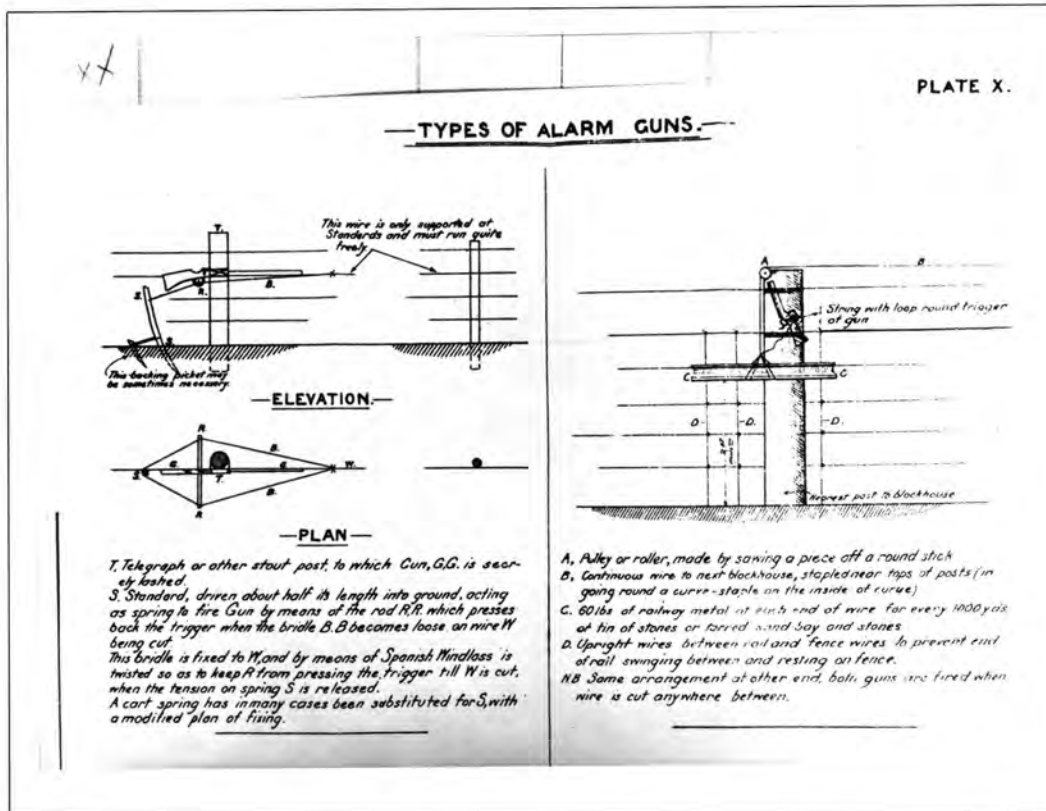

AUTOMATIC FLARE WITH FRICTION TUBE

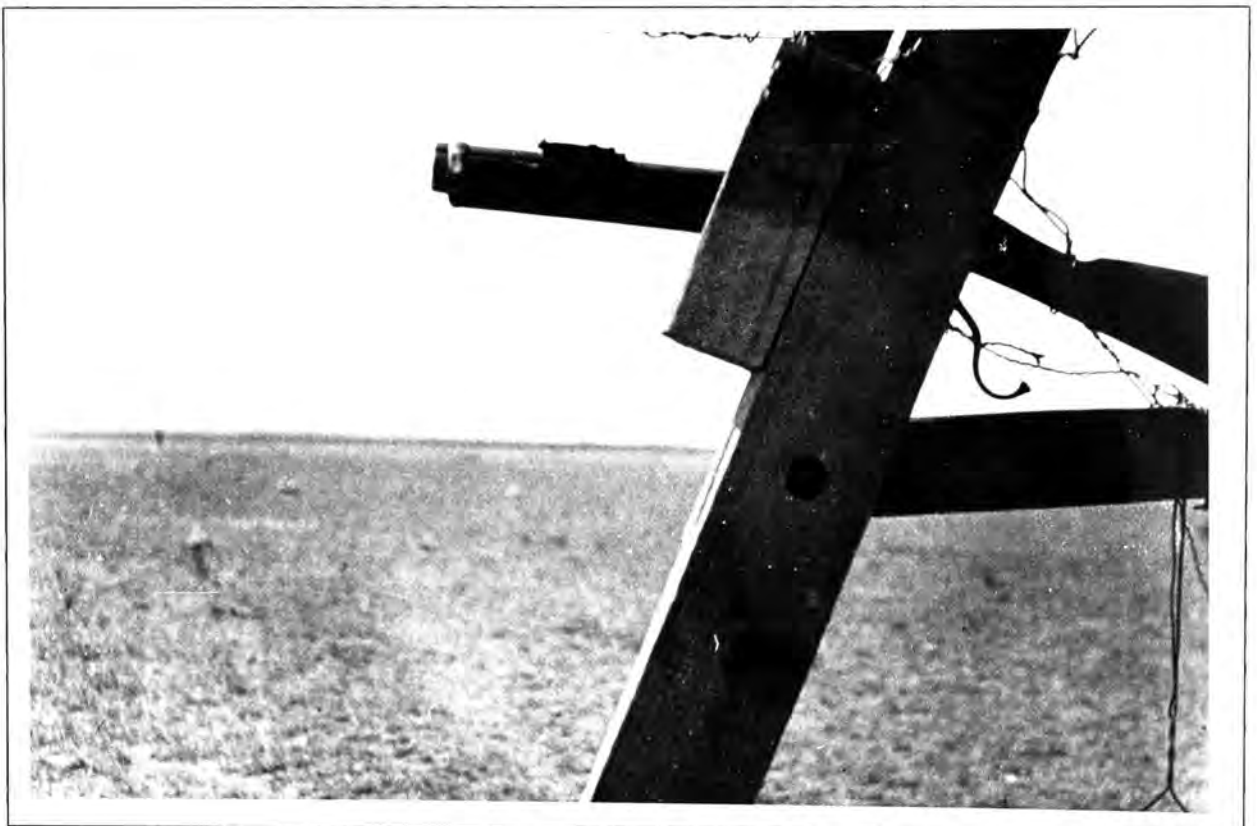
4.13 'n Tipe alarmflitslig wat by blokhuisse gebruik is. (T.A.B. Foto 32553).

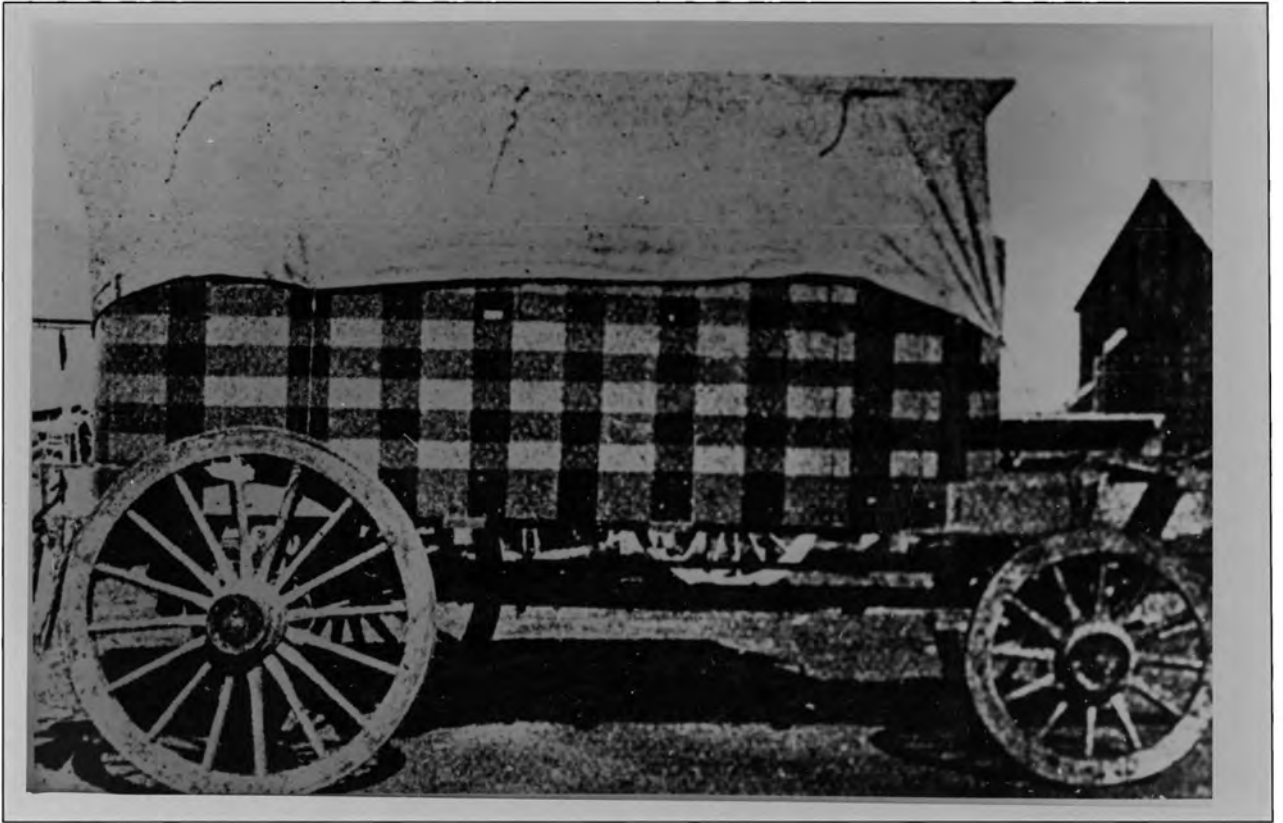
4.14 Die wyse waarop gewere opgestel is sodat meer as een gelyktydig deur een persoon gevuur kon word. (T.A.B. Foto 32546).

4.15 Die wyse waarop gewere opgestel is om as alarms te dien. (T.A.B. Foto 32551).

4.16 'n Afgesnyde Martini Henry-geweer, as alarm opgestel. (T.A.B. Foto 18293).

4.17 'n Ossewa wat in 'n mobiele blokhuis omskep is. (T.A.B. Foto 32544).

4.18 'n Plaashuis wat in 'n blokhuis omskep is. (T.A.B. Foto 32543).

4.19-4.21 Oorblyfsels van die Cable Hill redoubt soos dit vandag daar uitsien.

4.22 Die Johnston redoubt jare gelede. (K.A.B. Elliot-versameling Foto 3491).

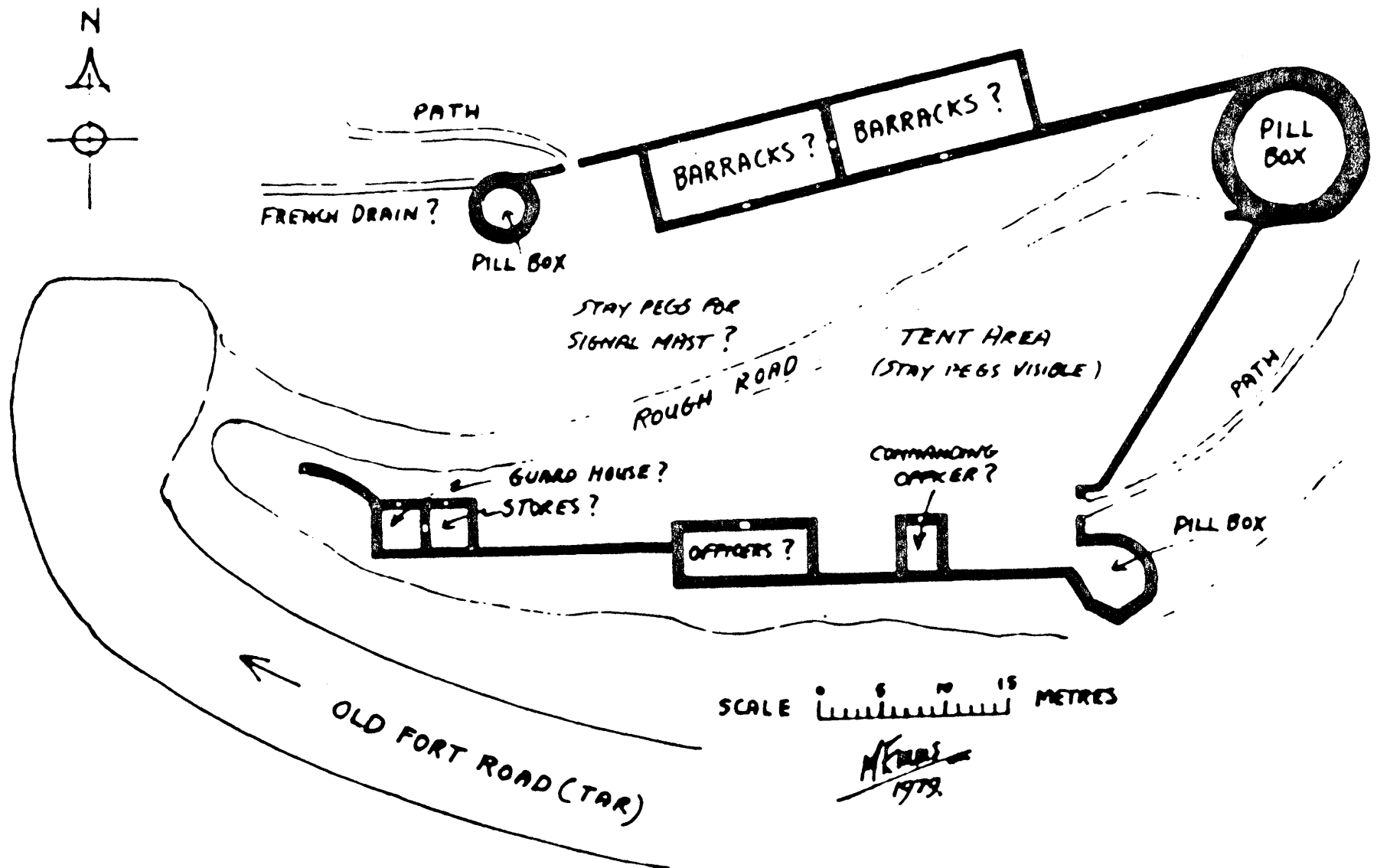
4.23 Die Johnston redoubt, op die terrein van die Staatspresidentwoning, Libertas, soos dit vandag daar uitsien. (T.A.B. Foto 33566).

4.24 Die Eastern redoubt, soos dit in die vroeë sewentigerjare gelyk het.
(Foto T.E. Andrews-versameling).

4.25 Die enigste sigbare teken van die Eastern redoubt vandag.

Extract of the plan of the telephone network during the Anglo-Boer War. Showing East Fort, Johnsons Redoubt, New Camp and the Imperial Yeomanry Camp.

4.27 Die Vesting blokhuis verkeer vandag in 'n goeie toestand.

4.28 'n Gedeelte van die oorblyfsels van die Magazine redoubt.

4.29 'n Staal deur lê nog op die terrein van die Magazine redoubt rond.

4.30 Gedeeltes van die klipmure, wat van die Magazine redoubt af in 'n noord-oostelike rigting loop, is nog sigbaar.

4.31 Die fondasies van die Quagga redoubt soos dit vandag daar uitsien.

4.32 Gedeeltes van die kraalvormige mure wat vandag nog sigbaar is by die Quagga redoubt.

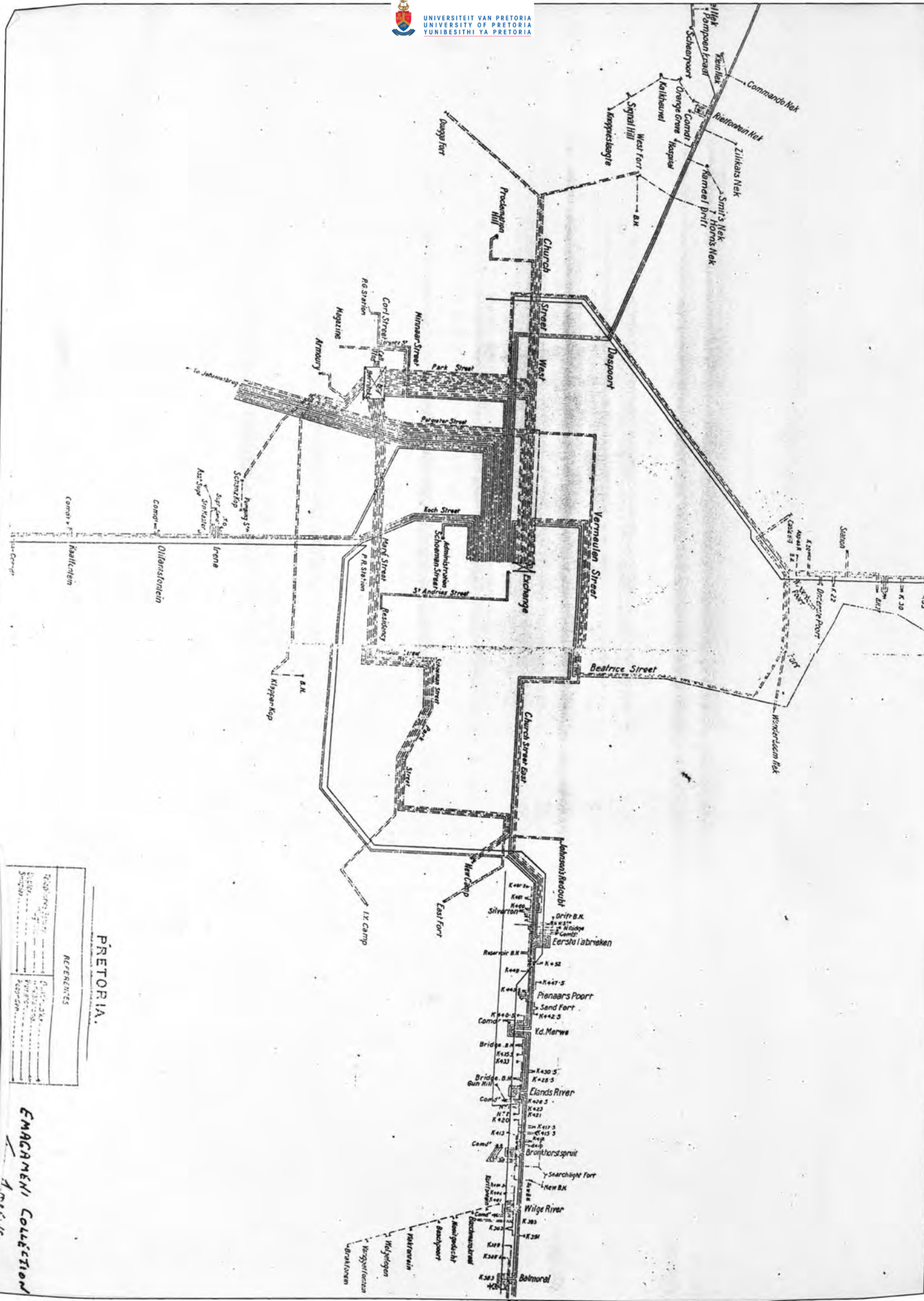
4.33 Die oorblyfsels van die Wesfort blokhuis, soos dit vandag daar uitsien.

4.34 Die versteekte ingang van die Wesfort blokhuis.

4.35-4.36 Oorblyfsels van die Klapperkop blokhuis, soos dit vandag daar uitsien.

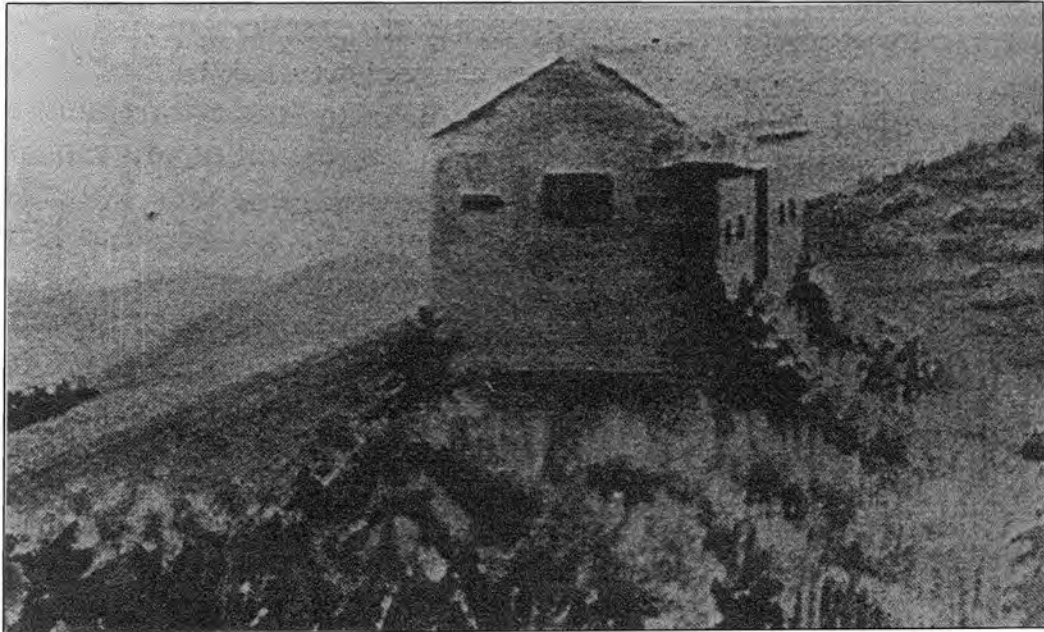

PRETORIA.

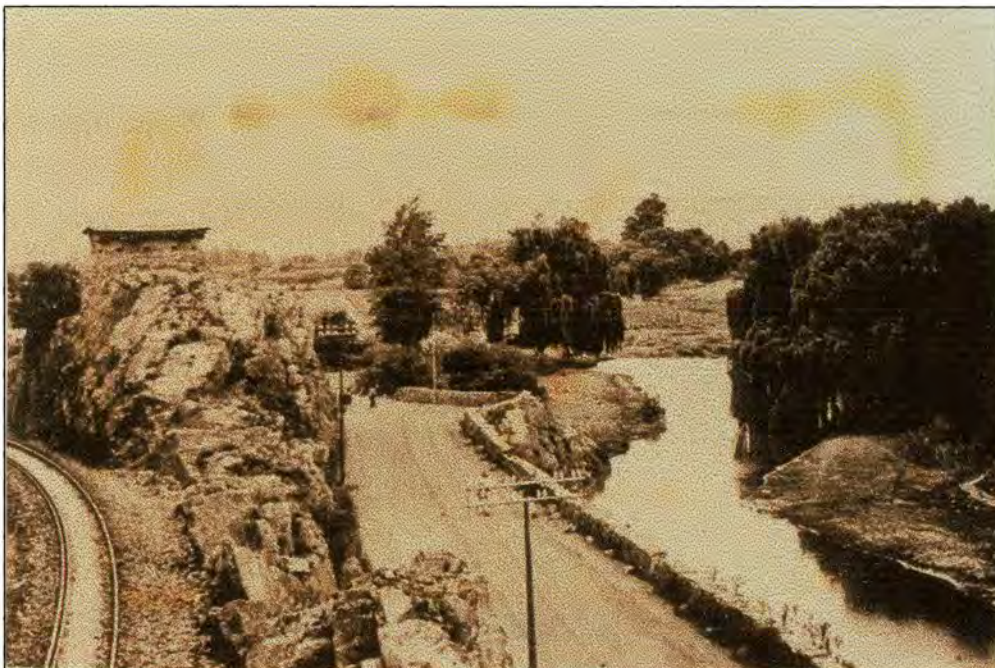
1. 1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1. 1.
2. 2. 2. 2. 2.	2. 2. 2. 2. 2.
3. 3. 3. 3. 3.	3. 3. 3. 3. 3.
4. 4. 4. 4. 4.	4. 4. 4. 4. 4.
5. 5. 5. 5. 5.	5. 5. 5. 5. 5.
6. 6. 6. 6. 6.	6. 6. 6. 6. 6.
7. 7. 7. 7. 7.	7. 7. 7. 7. 7.
8. 8. 8. 8. 8.	8. 8. 8. 8. 8.
9. 9. 9. 9. 9.	9. 9. 9. 9. 9.
10. 10. 10. 10. 10.	10. 10. 10. 10. 10.

EMAGNEMI COLLECTION
Amekus

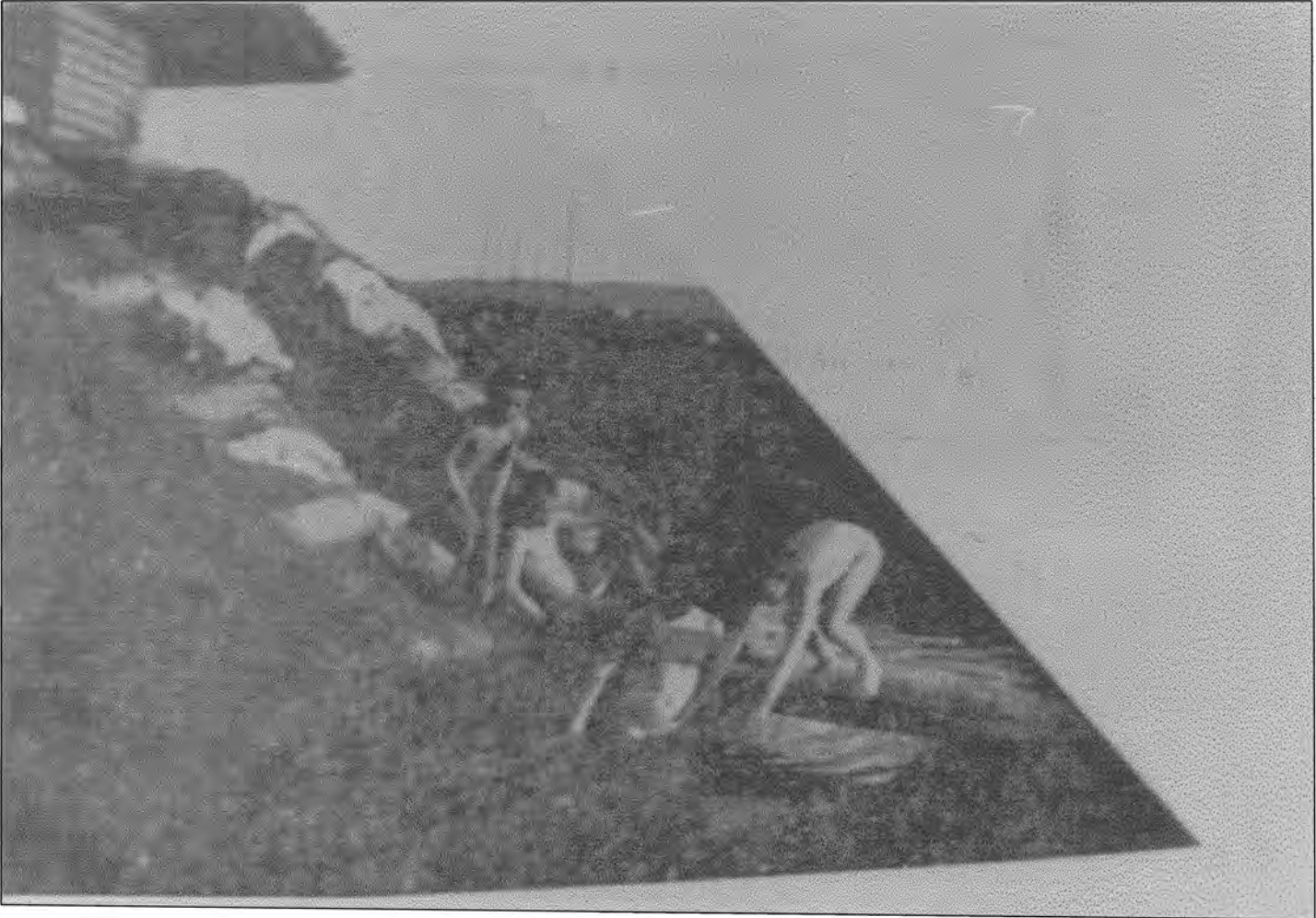
4.37 'n Diagram, opgestel deur Mervyn Emms, wat die kommunikasielyne tussen fortifikasies in Pretoria aandui. (T.E. Andrews-versameling).

4.38 'n Skets van die Muckleneuk blokhuis kom in die Africana museum, Johannesburg voor. (Pretoriana (74 en 75) 1978.03-1978.06, p. 84).

4.39 Die River redoubt, voordat dit vernietig is. (T.A.B. Foto 20875).

4.40 Kinders speel in die grag van die Hillcrest blokhuis, voordat dit vernietig is. (T.E. Andrews-versameling).

4.41 Hierdie kaart dui die posisies van die sestien Britse fortifikasies, wat direk met die verdediging van Pretoria te doen gehad het, aan. (T.A.B. Kaart 2/88 – fortifikasies deur skrywer aangedui). Die argivale kaart is in 'n baie swak toestand en is plek-plek geskeur; vandaar die swart op die afdruk.

SLEUTEL:

1. Cable Hill redoubt
2. Wonderboompoort blokhuis
3. Wesfort blokhuis
4. River redoubt
5. Meintjieskop blokhuis
6. Johnston redoubt
7. Eastern redoubt
8. Hillcrest blokhuis
9. Howitzer redoubt
10. Muckleneuk blokhuis
11. Klapperkop blokhuis
12. Magazine redoubt
13. Kwagga-poort blokhuis
14. Kwagga-poort redoubt
15. Johannesburg Road redoubt
16. Vesting blokhuis

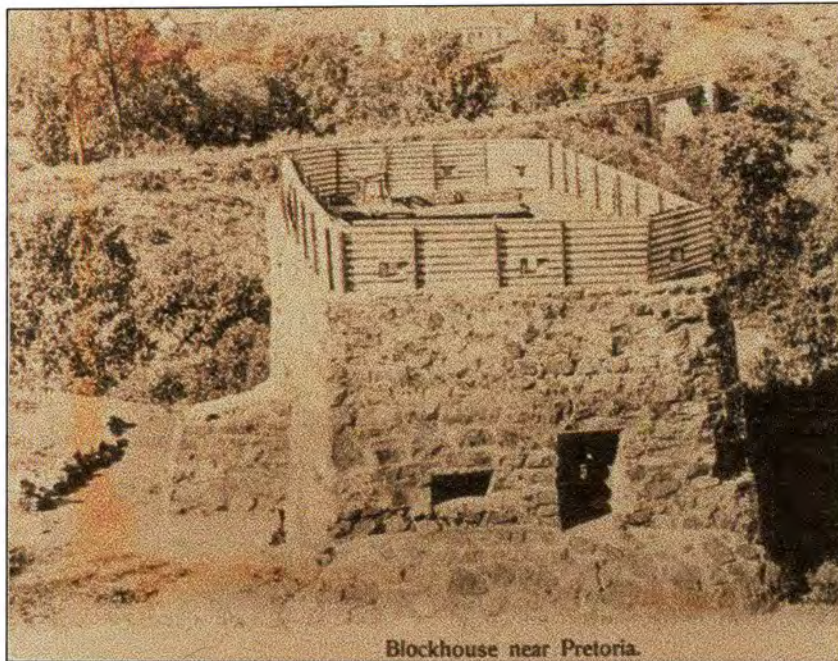
4.42 Oorblyfsels van die blokhuis op Meintjieskop, voordat dit vernietig is.
(T.A.B. Foto 20912).

4.43 Oorblyfsels van 'n blokhuis naby Pretoria. (K.A.B. Elliot-versameling
Foto 3492).

4.44 'n Ongeïdentifiseerde blokhuis naby Pretoria. (T.A.B. Foto 20913).

4.45 'n Ongeïdentifiseerde blokhuis by 'n brug naby Pretoria. Dit lyk of dit die ZASM brug kan wees. 'n Deeglike soektog in hierdie omgewing het egter niks aan die lig gebring nie. (T.A.B. Foto 20325).

7. Voetnotas

1. W.J. de Kock, Geskiedenis van Suid-Afrika, pp. 18-20; C.R. de Wet, Die stryd tussen Boer en Brit (vert.J.J.Human), pp. 186-188 en 228-229; W. Grütter en D.J. van Zyl, The story of South Africa, pp. 41-46; T. Pakenham, Die Boere-oorlog (vert. L. Rousseau), pp. 605-608; T. Pakenham, Die Tweede Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, in T. Cameron en S.B. Spies (reds.), Nuwe Geskiedenis van Suid-Afrika in Woord en Beeld, pp. 195-208; F. Pretorius, 1899-1902 Die Anglo-Boereoorlog, pp. 13-18, 25 en 29-35; F. Pretorius, Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902, pp. 13-15; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, pp. 50-57 en 166; F.A. van Jaarsveld, Van Van Riebeeck tot P.W. Botha. Inleiding tot die Geskiedenis van die RSA, pp. 232-244; P. Warwick en S.B. Spies (reds.), The South African War. The Anglo-Boer War 1899-1902, pp. 56, 78-79, 86-88 en 97-98.
2. F. Pretorius, Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902, p. 14; T.E. Andrews-versameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislinies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa.
3. T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria : A 1619: E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, p. 16.
4. T.E. Andrews-versameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislinies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; T.E. Andrews-versamelings, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; C.J. Scheepers - Strydom, Spieëlbeeld. Oorlog 1899-1902, in P.W. Grobbelaar (red.) Die Afrikaner en sy Kultuur II, pp. 83-85 en 86; T.E. Andrews-versameling, C.J.P. le Roux, Die Blokhuse van Harrismith, p. 24; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, p. 286.

5. Who invented the Block-house system - The Transvaal Critic, Pretoriana (73), 1977, pp. 14-23.
6. T.E. Andrews-versameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislínies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; T. Pakenham, Die Tweede Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, in T. Cameron en S.B. Spies (reds.), Nuwe Geskiedenis van Suid-Afrika in Woord en Beeld, p. 215.
7. T.E. Andrews-verameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislínies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; C.J. Scheepers-Strydom, Spieëlbeeld. Oorlog 1899-1902, in P.W. Grobbelaar (red.), Die Afrikaner en sy Kultuur II, pp. 83-85; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, pp. 278-279.
8. T.E. Andrews-versameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislínies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; C.J. Scheepers-Strydom, Spieëlbeeld. Oorlog 1899-1902, in P.W. Grobbelaar (red.), Die Afrikaner en sy Kultuur II, pp. 83-85; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, p. 280.
9. T.E. Andrews-versameling, Britse Blokhuse en -Blokhuislínies in Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog; T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; C.J. Scheepers-Strydom, Spieëlbeeld-Oorlog 1899-1902, in P.W. Grobbelaar (red.), Die Afrikaner en sy Kultuur II, pp. 83-85; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, pp. 280-281 en 286-287.
10. T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; T.E. Andrews-versameling, C.J.P. le Roux, Die Blokhuse van Harrismith, p. 24.
11. T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, pp. 283-285.

12. T.E. Andrews-versameling, C.J.P. le Roux, Die Blokhuis van Harrismith, p. 24.
13. T.E. Andrews-versameling, The Evolution of the Blockhouse system in South Africa; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1619 : E.H. Bethell, The Blockhouse system in the South African War, in Professional papers of the Royal Engineers, pp. 279, 281 en 288-289.
14. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 102 ; P. Konya, Holding the Fort. Another effort to save a bit of old Pretoria, Pretoria News, 1974-02-13; B. Thomson, The forts of Pretoria - our vanishing history, Lantern, 1989-05, p. 78.
15. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 105; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 78; Cable Hill, Pretoria : ruïne, besoek 1990.10.16.
16. B. Thomson, The Forts of Pretoria-our vanishing history, Lantern 1989.05, p. 78; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 105; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 78; Libertas, Pretoria : blokhuis, besoek 1990.12.18.
17. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 106; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09 p. 78; P. Konya, Holding the Fort. Another effort to save a bit of old Pretoria, Pretoria News, 1974.02.13; D.C. Panagos-versameling, East Fort; Strubenkop, Pretoria : ruïne, besoek 1990.12.11. B. Thomson, The Forts of Pretoria - our vanishing history, Lantern 1989.05, p. 79.

18. A.C. van Vollenhoven, Fort Daspoortrand as deel van die Fortifikasieplan van Pretoria, Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis 4 (1), 1990.01, p. 10; P. Konya, Holding the Fort. Another effort to save a bit of old Pretoria, Pretoria News, 1974.02.13.
19. P. Konya, Holding the Fort. Another effort to save a bit of old Pretoria, Pretoria News, 1974.02.13.
20. M. Emms, East Fort - A Monument to the Vandals. Strubenskop, Pretoriana (77 en 78), 1979.09 - 1979.12, p. 47.
21. B. Thomson, The Forts of Pretoria - our vanishing history, Lantern 1989.05, p. 79; Strubenskop, Pretoria : ruïne, besoek 1990. 12.11.
22. M. Emms, East Fort - A Monument to the Vandals. Strubenskop, Pretoriana (77 en 78), 1979.09 - 1979.12, p. 46.
23. Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria : IOMG 147/00, TAB 287253443, p. 147: Comd East Fort, 1901.01.10.
24. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 106; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 78; T.E. Andrews-versameling, Kaart van Pretoria en omliggende gebied, 1908.
25. Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede, Pretoria : Die Vesting and Blockhouse, Voortrekkerhoogte, Pretoria (pamflet, 1983.02.18); F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 106; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07. - 1955.09, p. 79; Die Vesting, Pretoria : blokhuis, besoek 1990.11.27.
26. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855 - 1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 106; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 79; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria : 2/88, kaart : Pretoria and Environment, Mines Department - Geological survey of the Transvaal, 1904 - 1905; Magasynheuwel, Pretoria : ruïne, besoek 1988.11.21 en 1990.12.11.

27. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 106; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 79; B. Thomson, The Forts of Pretoria - our vanishing history, Lantern, 1989.05, p. 79; Kwaggakop, Pretoria : ruïne, besoek 1990.12.13.
28. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 107; F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 79; Transvaalse Argiefbewaarplek; Pretoria : 2/88, kaart : Pretoria and Environment, Mines Department - Geological survey of the Transvaal, 1904-1905; Daspoortrand, Pretoria-wes : ruïne, besoek 1987.02.14, 1988.04.04, 1989.09.11, 1989.10.24, 1989.11.01, 1989.12.06, 1990.10.03 en 1990.12.19.
29. M. Emms, East Fort - A Monument to the Vandals. Strubenskop, Pretoriana (77 en 78), 1979.09 - 1979.12, p. 48; Klapperkop, Pretoria : ruïne, besoek 1988.11.15, 1988.12.05, 1988.12.06 en 1990.12.19.
30. M. Emmns, East Fort - A Monument to the Vandals. Strubenskop, Pretoriana (77 en 78), 1979.09 - 1979.12, p. 48.
31. F.J. du T. Spies, Forte en verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 79.
32. D.C. Panagos en L. Faber, Aerial location of Fortifications of the Anglo Boer War 1899 - 1902 using a Microlight Aircraft, pp. 208-212; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1643, p. 122 : Telegram, Wonderboom, 1900.07.16.
33. T.E. Andrews-versameling, Kaart van Pretoria en omliggende gebied, 1908.
34. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : 2/88, kaart : Pretoria and Environment, Mines Department - Geological survey of the Transvaal, 1904-1905.
35. Militêre Museum Fort Klapperkop, Pretoria : Mnr. T.E. Andrews, persoonlike onderhoud, 1990.11.23.
36. Pretoriana (74 en 75), 1978.03 - 1978.06, p. 84 : M. Emms - The Editor, 1978.05.14.

37. Pretoriana (77 en 78), 1979.09-1979.12, p. 99 : J.N. Kirkness - The Editor, 1978.11.22.
38. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1643, pp. 113-114 en 120-121: Telegramme, Lord Roberts Papers, 1900.07.12 - 1900.07.16; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : PWD 579/05 en 140/05 : Secretary - Chief Royal Engineer, 1905.03.18 - 1905.03.20.